
הרב מרדכי פרומר

'כבתה אין זקוק לה' ו'הדלקה עושה מצוה' עיונים בסוגית 'מאי חנוכה'

הקדמה
שיטת רש"י בסוגיה
שיטת הראשונים
פסק השולחן ערוך
ישוב סברת רב - כבתה אין זקוק לה
דחיית הישוב
מחלוקת תוס' ורמב"ן בביאור דברי רב הונא
הבנת יסוד דברי הרמב"ן
הסבר מחלוקת הנחה עושה מצוה או הדלקה
ישוב סברת תרומת הדשן
ישוב פירוש רש"י בסוגיה
לשון הגמרא - 'זקוק לה', 'אין זקוק לה'
הבנת מחלוקת בהלכה

הקדמה

סוגית חנוכה מובאת במסכת שבת¹. נתבונן במושגים הנידונים
בסוגיה ונאירם באור חדש.

בגמרא מובאת מחלוקת משולשת בדבר סוג השמנים והפתילות בהם
יש להשתמש להדלקת נר חנוכה, וזאת מתוך השוואה לנר שבת.

"אמר רב הונא: פתילות ושמנים שאמרו חכמים אין מדליקין בהן
בשבת, אין מדליקין בהן בחנוכה, בין בשבת בין בחול. אמר רבא,
מאי טעמא דרב הונא? קסבר, כבתה זקוק לה ומותר להשתמש
לאורה! (לכן בחול לא מדליק, שמא יכבו הנרות. בשבת לא מדליק,
שמא יטה). ורב חסדא אמר: מדליקין בהן בחול אבל לא בשבת.
קסבר, כבתה אין זקוק לה ומותר להשתמש לאורה. אמר ר' זירא,
אמר רב מתנה: פתילות ושמנים... אין מדליקין בהם בשבת,
מדליקין בהן בחנוכה, בין בחול בין בשבת... קסבר כבתה אין זקוק
לה ואסור להשתמש לאורה."

יש לעיין בלשון הגמרא, מדוע נקטה לשון 'זקוק לה' או 'אין זקוק לה'
שווהי התוצאה המעשית היוצאת מפסק הדין בו יפסק אם יצא ידי חובה
אם לא, היה לגמרא לנקוט בלשון 'יצא ידי חובה' או 'לא יצא', ומתוך
כך נבין מה עליו לעשות למעשה, אם להודקק לה או לא?

¹ דף כ"א ע"א.

כן יש להבין מהי סברת המחלוקת בשאלת כבתה זקוק לה וכן יש לעמוד על יסוד סברת הספק אם 'הנחה עושה מצוה' או 'הדלקה עושה מצוה'?

שיטת רש"י בסוגיה

רש"י מבאר את הביטוי 'זקוק לה' - 'לתקנה, הלכך צריך לכתחילה לעשות יפה דלמא פשע ולא מתקן לה'.

מדבריו עולה, כי איסור השימוש בפתילות ושמנים גרועים בחנוכה הוא מחשש שמא יפשע ולא יחזור וידליק הפתילות שכבו.

וצ"ע, מה ראו לחשוש לדבר רחוק, הרי ספק ספיקא לפנינו. ספק שמא בכלל השמן לא יכבה, ואת"ל שיכבה, שמא יחזור ויתקן? החשש שמא יכבה ושמא יפשע הוא כעין ספק ספיקא, ומדוע לחשוש לכך?

עוד יש לתמוה על רש"י החושש ל'דלמא יפשע', וכי ברשיעי עסקינן? יותר מסתבר לחשוש לשמא ישכח, או לשמא לא ידע שהנרות יכבו, א"כ מה הכריחו לחשוש לפשיעה?

שיטת הראשונים

הראשונים פסקו כרב, כבתה - אין זקוק לה, ואסור להשתמש לאורה.

הר"ן הביא דברי הרשב"א, וכך לשונו:

"ונשאל לרשב"א - אם לאחר שהדליק, בא לתקנה וכיבה אותה בשוגג, אם חייב לחזור ולהדליק, ואם מברך פעם שנית? והשיב ז"ל: מסתברא שאינו חייב להדליקה, דהוה ליה כבתה שאין זקוק לה, דהדלקה עושה מצוה וכבר הדליקה, ואם בא להדליקה אינו מברך עליה, דמצות הדלקה כבר עברה".

יש להבין מדוע תלה דין כבתה אין זקוק לה, בנימוק הדלקה עושה מצוה? הרי אף אם נסבור הנחה עושה מצוה, נוכל לפסוק כבתה אין זקוק לה?

² היה מקום להקשות שאין זה ס"ס, עפ"י הש"ך יו"ד, ק"י, כללי ספק ספיקא, כלל י"ג, כל שאינו מתהפך לא מקרי ספק ספיקא, וכאן הס"ס שהעלינו אינו מתהפך. ויש לומר, דוקא כששני הספקות יכולים להופיע יחד באותו זמן, כזה צריך להתהפך, אולם אם יש סדר כרונוולוגי להופעתם, זה אחר זה, א"צ להתהפך. אך כאן, ראשית יש לדון אם יכבו, ורק אח"כ אם יפשע, ולא להיפך.

מסק השולחן ערוך

כתב השו"ע³:

"הדלקה עושה מצוה לפיכך אם כבתה קודם שעבר זמנה, אין זקוק לה".

גם השו"ע תולה דין אין זקוק לה, בדין הדלקה עושה מצוה.

והקשה הט"ז⁴:

"איני יודע היאך תלוי זה בזה? דאפילו תאמר הנחה עושה מצוה הוה הדין כן..."

בהמשך דבריו הביא השו"ע את פסק 'תרומת הדשן', לפיו אם הדליק נרות חנוכה בערב שבת קודם בין השמשות וכבתה, אזי למרות שכבתה מבעוד יום, אין זקוק לה.

והקשה הט"ז, מדוע יהיה פטור מלשוב ולהדליק, הרי זמן חיוב נר חנוכה מתחיל מסוף שקיעת החמה ואילך, וכאן הרי לא דלקה בזמן זה?

כדי לישוב הדברים ראוי להקדים את דברי הנמוקי יוסף במסכת ב"ק⁵.

בגמרא נחלקו על המדליק אש במקומו, ויצאה ושרפה במקום אחר, אם מוגדרת האש כממונו שהזיק וחייב בתשלומי נזק בלבד, או שמא האש מוגדרת כחיצוי, כאילו אדם זרק חץ, ונחייבו בכל חמשת תשלומי אדם המזיק.

הנמו"י מעיר על הסברה המדמה אשו לחיצוי:

"ואי קשיא לך, א"כ היכי שרינן עם חשיכה להדליק את הנרות, והדלקתה הולכת ונגמרת בשבת, לפ"ז הרי הוא כאילו הבעירה הוא בעצמו בשבת? כי נעין במילתא שפיר, לא קשיא לך, שהרי חיובו משום חיצוי כזורק חץ, שבשעה שיצא החץ מתחת ידו באותה שעה נעשה הכל ולא חשבינן ליה מעשה דמכאן ולהבא..."

ביאור הדברים: מקשה הנמו"י, למ"ד אשו משום חיצוי כיצד מדליקין נרות בערב שבת, הרי הדלקתם הולכת ונגמרת לתוך שבת, והרי זה כאילו הוא מבעיר אש בידיו ממש בשבת?

והסביר, כי חיוב אשו משום חיצוי דומה לזורק חץ, שחיובו מיד בשעה שיצא מידו, שאל"כ היאך נחייבו על זמן שאחר כך, הריהו אנוס, שאין עוד בידו להחזיר החץ?!

³ או"ח סי' תרע"ג ס"ד.

⁴ שם, ס"ק ח'.

⁵ דף כ"ג ע"ב מדפי הרי"ף.

וכן המדליק אש ומת קודם ששרפה גדיש חברו, ודאי שהייב לשלם, למרות שמת אינו בר חיובא, על כורחך מפני שנחשבת הבעירה אח"כ כאילו נעשתה כולה מעיקרא בעת ההדלקה. לכן, אף המדליק נרות בערב שבת, נעשה ונגמר הכל בשעת הדלקה הראשונה.

ישוב סברת רב - כבתה אין זקוק לה

ע"פ דברי הנמו"י תבואר סברת רב, כבתה אין זקוק לה. חכמים תקנו מצות הדלקת נרות חנוכה, ורואים אנו את כל משך ההדלקה שלאחר מכן כלול מעיקרא במעשה ההדלקה. לכן אם כבתה אח"כ אין צריך לחזור ולהדליק, כי כבר נחשב הדבר כאילו דלקו כל זמן החיוב.

לכאורה, הסבר זה נכון רק לנוקט 'הדלקה עושה מצוה', לשיטתו החיוב כולו נעשה בהדלקה. אך לסובר 'הנחה עושה מצוה' אין לפרש שכל המצוה נעשתה בהדלקה, כי עיקר המצוה זו ההנחה.

לפ"ז מובנים דברי הרשב"א והשו"ע שתלו את המחלוקת זו בזו.

דחיית הישוב

לכאורה יש לדחות את הדמיון בין נרות חנוכה לבין נרות שבת ונזיקין.

דברי הנמו"י נאמרו לעניין חיוב הגברא באיסורי שבת ונזיקין, בהם מחייבים רק על מעשה בידים בשבת, ואין לראות את בעירת הנרות הנמשכת לשבת כמעשה הדלקה בידים בשבת, לכן פטור. אולם לעניין נר חנוכה, מלבד חיוב הגברא להדליק הנר, קיים גם חיוב החפצא, דהיינו היותם של הנרות דולקים כל זמן חיובם. לכן אם כבו - יתחייב לחזור ולהדליקם?!

וכן יש להקשות להיפך, אם למ"ד 'הנחה עושה מצוה' נבוא ונאמר כי כל מעשה המצוה יגמר מעיקרא בשעת ההנחה, ויוכל לומר כבתה אין זקוק לה, כקושיית הט"ז?!

מחלוקת תוס' ורמב"ן בביאור דברי רב הונא

תוס' ד"ה 'ומותר להשתמש לאורה' כתב:

"מנא ליה לרבא דסבר רב הונא שמותר להשתמש לאורה? דילמא הא דאמר אין מדליקין בשבת, משום דסבר כבתה זקוק לה ואין יכול להדליק בשבת?!"...

הקשו התוס', מדוע הבין רבא בדעת רב הונא, כי טעם איסור הדלקה בשמנים גרועים בשבת הוא מפני שמותר להשתמש לאורה וחוששים להטיית הנר, הרי אף אם יסבור כי אסור להשתמש לאורה, יש לאסור הדלקה בשמנים גרועים, משום שאם תכבה יזדקק להדליקה, ובשבת לא יוכל לתקן אשר עיוות?

תירצו התוס', משום שרב הונא נקט בלשונו 'בין בשבת בין בחול', משמע שיש שני טעמים בעניין, האחד - מותר להשתמש לאורה, והאחר - כבתה זקוק לה.

הרמב"ן בחידושיו כתב:

"הא דאמרינן כבתה זקוק לה ומותר להשתמש לאורה, קשה, מניין שמותר להשתמש לאורה, דלמא אף בשבת אין מדליקין בהן לפי שכבתה זקוק לה ובשבת אי אפשר להזקק לאורה?... ולפי פירושנו אין ראייה משבת, דלכ"ע אין זקוק לה".

הרמב"ן מחדש, כי בשבת כולם סבורים "כבתה אין זקוק לה" וזאת מפני שיש איסור הדלקה בשבת. לכן הסובר "כבתה זקוק לה" אומר זאת רק ביום חול, ולא בשבת.

לפיכך בשבת לטעם כבתה אין זקוק לה, יהיה מותר להדליק גם בשמנים גרועים, ואילו רב הונא האוסר להדליק אף בשבת בשמנים הגרועים, טעמו משום החשש לשמא יטה, כי מותר להשתמש לאורה.

קיימת חלוקה בין התוס' לרמב"ן בהבנת המושג "זקוק לה":

לשיטת התוס', דין "כבתה זקוק לה" נובע מעצם חובת ההדלקה. בעצם חובת ההדלקה מונח גם חיוב ה"חפצא", דהיינו, שהנרות עצמן ידלקו כל זמן החיוב. זו מצוה אחת, ואם לא דלקו לא יצא ידי חובה. בשבת, כיוון שאסור לשוב ולהדליק, נחשב אנוס, ואנוס רחמנא פטריה, אך לא כמאן דעביד, ולא יצא ידי חובה.

לשיטת הרמב"ן, יש לחלק בין חובת ה"גברא" להדליק נרות, לבין חובת ה"חפצא" שהנרות ידלקו כל זמן החיוב.

לסובר "כבתה זקוק לה" יש שני חיובים נפרדים: א. חיוב להדליק. ב. חובה שהנרות ידלקו כל זמן השיעור. אלו הן שתי מצוות נפרדות.

בשבת, ראו חכמים שאי אפשר לחייב את האדם בחיוב הנוסף של שמירה על כל משך זמן ההדלקה, לכן לכ"ע בשבת "כבתה אין זקוק לה".

הבנת יסוד דברי הרמב"ן

ביסוד דברי הרמב"ן עומדת ההבנה, כי במצוות נר חנוכה יש שני גדרים:

א. הדלקה **זכר** לנס שאירע בימי החשמונאים. אנו עושים כמעשה אבותינו שהדליקו נרות במקדש.

ב. הדלקה **צורה לפרסום הנס**. עלינו לפרסם הנס, ובהיות הנרות דולקים מתפרסם הנס.

האם פרסום הנס הוא **תוצאה הנובעת ממילא** מהדלקת הנר, אין בו דבר עצמי, ולכן כבתה - אין זקוק לה, כי הדלקה עושה מצוה.

או שנאמר שפרסום הנס זו מצוה בפני עצמה, וכן "כתבה זקוק לה". בנוסף למצוות ההדלקה, חלה עליו גם חובה לקיים המצוה השניה - פרסום הנס.

אמנם, לכתחילה לדעת כולם חל על האדם המדליק גם חיוב פרסום הנס, באופן שמחויב ליתן שמן בכמות מרובה, להניח הנרות במקום שיראו העוברים ושבים, ולהדליק בזמן שאנשים מצויים ברה"ר.

ונחלקו אם זו תוצאה ממצוות ההדלקה שאנו מהדרין לעשותה, או זו מצוה בפני עצמה, ולכן "כתבה זקוק לה".

הסבר מחלוקת הנחה עושה מצוה או הדלקה

לאור האמור, תובן מחלוקת הדלקה עושה מצוה או הנחה.

לסובר הדלקה עושה מצוה, קיום מצוות נר חנוכה הוא בהדלקת הנר במקום הראוי לו, בזה מתקיימת המצוה מצד זכר לנס, ולכתחילה ידאג גם לתנאים מתאימים ע"מ שיתרחש גם פרסום הנס הנובע כתוצאה מהדלקת הנר.

אולם למ"ד הנחה עושה מצוה, עיקר המצוה חל בשעת ובמקום ההנחה בחוץ, במקום הראוי לפרסום הנס. לכן מעיקר הדין יכול להדליק הנרות בתוך הבית ורק אחר כך להוציאם לחוץ (ואסור רק משום שהרואה יאמר לצורכו הוא מדליק).

וכן הדלקה ע"י חש"ו, למ"ד הדלקה עושה מצוה - אין יוצאים בכך ידי חובה, כי מעשה ההדלקה הוא מעשה המצוה. זאת מפני שעיקר המצוה הוא לעשות כמעשה אבותינו שהדליקו - זכר לנס.

ואילו למ"ד הנחה עושה מצוה יועיל, אם אח"כ יניח גדול את הנרות במקומם, וזאת מפני שעיקר המצוה הוא לפרסם הנס, וע"י מעשה הגדול בהנחה מתפרסם הנס.

למ"ד הדלקה עושה מצוה - עיקר המצוה זכר לנס.
למ"ד הנחה עושה מצוה - עיקר המצוה פרסום הנס.

ישוב סברת תרומת הדשן

לאור זאת, תיושב קושיית הט"ז על תרומת הדשן. תרומת הדשן סובר שכבתה אין זקוק לה, ועיקר המצוה היא במעשה ההדלקה - זכר לנס. לכן, בערב שבת, כשהדליק מבעו"י קיים בכך את מצוות זכר לנס, אף שעדיין היום גדול, ועשה כמעשה החשמונאים, שאף הם הדליקו ביום. דווקא עניין פרסום הנס צריך להיות בזמן לילה כי שרגא בטיהרא מאי אהני..., אולם הפרסום אינו גוף המצוה, אלא תוצאה צדדית, ואף אם לא התקיימה - יצא י"ח עיקר המצוה, שהיא ההדלקה זכר לנס. לכן אפילו כבתה בעוד היום גדול אין זקוק לה ויוצא ידי חובה.

ישוב פירוש רש"י בסוגיה

הקשינו, מדוע לאסור ההדלקה בשמנים ובפתילות גרועים בחנוכה, הרי יש ספק ספיקא, ספק אם יכבה, וספק אם יפשע?

נראה לתרץ, כי המצווה של "זקוק לה" נתקנה על המצב שבו יכבו הנרות. שייך להגדיר את מצוות פירסום הנס כמצוה בפני עצמה, של חיוב מעשי, רק במקרה בו כבו הנרות. כלומר, במציאות בה חל הספק הראשון וכבו הנרות, אזי לפנינו עומד רק הספק השני לבדו, אם יפשע אם לאו. כל זאת מפני שבמצב בו הנרות אינם כבים, הרי מתקיימת מצוות פרסום הנס ממילא, ללא כל מעשה אדם. לכן חיובם הנוסף של חז"ל לפרסם הנס חל ומתבצע בפועל רק במקרה שכבו. משום כך תקנו שלכתחילה ידליק בשמנים טובים, שמא בגרועים לכשיכבו יפשע, ולא יחזור להדליקם.

לכן רש"י דקדק להביא רק הספק השני לבדו, שמא יפשע, כי הספק אם יכבו אינו משפיע לקולא, שהרי מצוות פרסום הנס נתקנה במקרה שכבו.

לשון הגמרא - 'זקוק לה', 'אין זקוק לה'

הקשינו, מדוע נקטה הגמ' בלשון "כבתה זקוק לה", ולא נקטה בנוסח - "לא יצא ידי חובה"?

נראה, כי לאור ההסבר שישנם שתי מצוות: זכר לנס - בהדלקה, פרסום הנס - בהמשכה, אזי דקדקה הגמ' בלשונה לומר, כי אף אם יצא

ידי חובת הדלקה, עדיין זקוק לה, כדי לצאת ידי חובת ההמשכה לפרסום הנס. לכן, לשון לא יצא ידי חובה אינה מדויקת, כי גם אם יצא ידי חובת הדלקה עדיין יזדקק לה מצד חובת הפרסום.

הבנת מחלוקות בהלכה

בעקבות הקביעה כי ישנן שתי מצוות זכר לנס ופרסום הנס, יתבארו היטב מחלוקות שונות בהלכה.

1. נחלקו מהו תחילת זמן הדלקת נרות, האם בתחילת השקיעה, שעדיין יש אור (הגר"א), או בסוף השקיעה, צאת הכוכבים (שו"ע).

לסובר שעיקר המצוה פרסום הנס, מדליקים מצאת הכוכבים, דשרגא בטיהרא לא מהני. לאומר כי עיקר המצוה זכר לנס, כמעשה אבותינו, יש להדליק כשעדיין יש מקצת אור, כמנורת המקדש שהודלקה בין הערביים.

2. נחלקו בעניין משך זמן ההדלקה, האם לכתחילה חובה להדליק בתחילת הזמן - צאת הכוכבים (שו"ע) - ורק בדיעבד יכול להדליק בהמשך - עד שתכלה רגל מן השוק, או כל שיעור הזמן עד שתכלה רגל הוא לכתחילה (ס' התרומות).

לסובר שהעיקר הוא פרסום הנס, אזי חייב להדליק מיד בתחילת הזמן, כדי שבכולו יתפרסם הנס, ואילו לסובר שהעיקר הוא מצוות זכר לנס אזי כל משך הזמן נחשב בשווה לשיעור המצוה, ונעשית ההדלקה בזמנה.

3. מחלוקת נוספת יש במקרה שעבר הזמן בו כלתה רגל מן השוק, אם עדיין יכול להדליק ואפילו בברכה, או עדיין אין בכלל חיוב להדליק, כיוון שעבר זמנו.

אם עיקר המצוה פרסום הנס, אזי כשכלתה רגל מן השוק, אין עוד למי לפרסם, לכן אין להדליק, אך אם עיקר המצוה זכר לנס, אזי ידליק ויברך על מעשה ההדלקה.

4. קיימת מחלוקת בעניין כמות השמן שצריך ליתן בערב שבת בהדלקה מוקדמת, האם צריך כמות מרובה, כדי שידלוק חצי שעה בלילה, או די בכמות הרגילה ככל יום, חצי שעה בלבד, שלא כולה בלילה.

לסובר שהעיקר פרסום הנס, אזי צריך שמן רב שיספיק לפרסום בלילה. לאומר שהעיקר הוא זכר לנס די בשיעור רגיל ככל יום, שזהו שיעור מעשה המצוה.

5. בשעת הסכנה מדליק בתוך הבית, ונחלקו אם צריך שתדלוק חצי שעה או אף פחות מכך מועיל. לאומר פרסום הנס עיקר, נמצא כי שיעור

חצי שעה הוא משום הפרסום, ממילא כשאין פרסום אין צורך בשיעור, ויצא בזמן קצר. והסובר שהעיקר הוא זכר לנס אזי שיעור מחצית השעה הוא גדר שיעור המצוה, לכן, אף שאין פרסום הנס, יש להדליק חצי שעה כשיעור המצוה הקבוע.

6. נחלקו בגדר מהדרין מן המהדרין, אם כל אחד מבני הבית מדליק לעצמו נרות כמספר הימים (רמ"א), או רק בעל הבית לבדו ידליק לכולם כמספר הימים (שו"ע).

אם העיקר הוא עשיית זכר לנס, ראוי כי כל אחד ואחד ידליק בעצמו, יעשה כמעשה החשמונאים, ויחוש בעצמו את חווית ההדלקה. אך אם פרסום הנס עיקר, אזי ראוי שיהיה היכר לרואים. לכן, רק חנוכיה אחת תודלק בבית, ועל ידה יהיה היכר לימים בהם היה הנס מוסיף והולך.